

סטיבן פ' סייג'

השואה בבולגריה: להציל את ההיסטוריה מן ה"הצלה"

כשמונים אחוז מיהודי בולגריה שרדו מן השואה וכעשרים אחוז גורשו לטרבלינקה להשמדה. הנרצחים היו תושבי אותם חלקים של יוון ויוגוסלביה שגרמניה הנאצית העניקה לבולגריה ב־1941. ארבעים ושמונה אלף היהודים השורדים חיו בגבולות בולגריה של 1940. מבחינת חלקם היחסי באוכלוסייה אפשר להשוות מצב זה לשיעור ההישרדות בקרב היהודים בצרפת של וישי והכיבוש הנאצי.

בעשורים של השלטון הקומוניסטי הדיקטטורי אחרי מלחמת העולם השנייה הציגה ההיסטוריוגרפיה שבפיקוח המדינה את שמונים אחוזי ההישרדות הללו כ"הצלה" דומה להצלת יהודי דנמרק בשנת 1943.¹ הטענה שפעולה עממית מוסרית של הבולגרים הצילה את היהודים נעשתה אחד מעמודי התווך של הזהות הלאומית ואמצעי מקובל לפיאור שמה של בולגריה בעולם. מחלוקות על תפיסת ההצלה השתלטו על הדיון ההיסטורי בעקבות התמורות הפוליטיות של 1989. מעשיהם של יחידים שימשו להוכחתו של סיפור ההצלה. זמן רב האפילה ההתמקדות ב־סוגיה על היבטים חשובים אחרים של השואה בבולגריה. עם הגורמים שהתעלמו מהם נמנו עבודת הכפייה המשפילה שהוטלה על היהודים בשנים 1941-1944, ההחרמה הנרחבת של רכוש היהודים, כפיית תנאי גטו על יהודי בולגריה מ־1942 עד 1944 והעמדתם לדין של פושעים בולגרים בסופיה מ־7 במרץ עד 2 באפריל 1945, שישה חודשים אחרי שעברה המדינה, תחת ממשלה חדשה בהנהגת הקומוניסטית, מתמיכה במדינות הציר לתמיכה בבעלות הברית.

הפרוטוקולים של המשפט ומספרם העצום של הפריטים שהוצגו כראיות מספקים תיעוד מקיף של רדיפת יהודי בולגריה.² המשפט שהתנהל לפני ההרכב השביעי של בית המשפט העממי היה לאמתו של דבר משפט השואה הראשון בעולם. כבר היו קודם לכן כמה בתי דין בחסות קומוניסטית שהעמידו לדין רוצחי המונים ומשתפי פעולה (למשל בקרסנודאר ב־1943 ובלובלין

1 ראו למשל: Haim Oliver, *Nie spasenite*, Sofia (1967), שפורסם באותה שנה באנגלית בשם *We Were Saved: How the Jews in Bulgaria Were Kept from the Death Camps*.
2 ארכיון משרד הפנים של בולגריה, לשעבר Fond Narodn Süd VII Süstav, היום ארכיון המדינה הבולגרי המרכזי, fond 1449.

ב-1944), אבל בהליכים אלו הקפידו להסתיר את הזהות היהודית של הקורבנות, בהתאם לעמדה הסובייטית המקובלת. לבית המשפט העממי בבולגריה לא היו מעצורים כאלה. בתא הנאשמים ישבו שישים וארבעה בעלי תפקידים בולגרים שהואשמו בביצוע מעשים פליליים בשעה שאכפו את הצעדים האנטישמיים הרשמיים שנקט המשטר הקודם, שתמך במדיניות הציור.

בהצהרה ארוכה פירטה התביעה את הצעדים האלה ובחנה את התפקיד שמילאה בולגריה בהקשר הרחב של תוכניות הנאצים להשמיד את העם היהודי. ההצהרה ציינה שהחוק להגנת האומה שנחקק בבולגריה ב-1941 הגדיר את היהודים אויב מבית. על-פי חוק זה סולקו היהודים מהאיגודים המקצועיים ומכוחות הביטחון. מאביב 1941 חויבו גברים בני עשרים עד ארבעים וחמש בערך בעבודת כפייה, בעיקר בסלילת כבישים באזורים קשים, מוכי מלריה.³ בחודשים החמים הם היו במחנות סגורים הרחק ממשפחותיהם. בשנה שלאחר מכן חויבו כל היהודים בני עשר ומעלה לשאת בצאתם טלאי צהוב בצורת מגן דוד. באמצע 1942 אף העניק הפרלמנט סמכויות לקומיסריאט לענייני יהודים בראשותו של הפעיל האנטישמי הידוע אלכסנדר בלב (Belev). עד מהרה הודיע הקומיסריאט על הגבלות בגטאות של פלובדיב (Plovdiv), סופיה וערים אחרות שהיו בהן קהילות יהודיות גדולות. זו הייתה ההקדמה לתוכניתו של הקומיסריאט לגרש את היהודים ולמסור אותם לידי הנאצים.

בית המשפט העממי שמע שפע של עדויות על גירוש היהודים במרץ 1943 מאזורי יוון ויוגוסלביה שסופחו לבולגריה. התוכניות לגרש יהודים מסופיה, מקיוסטנדיל (Kustendil) ומערים אחרות בבולגריה התעכבו, אבל אלכסנדר בלב קבע שהן יבוצעו בשלהי מאי של אותה שנה ותכנן להשלים את הגירוש עד סוף ספטמבר. התוכנית המתוקנת קבעה שהקורבנות יפונו מבתיהם וישוכנו בערים אחרות עד גירושם. עסקיהם, הנכסים הנזילים שלהם ורכושם הפרטי יוחרמו. בסופיה החל הפינוי כמתוכנן, ב-24 במאי, אחרי שהמשרה דיכאה הפגנה של יהודים. רוב יהודי הבירה גורשו ממנה ונאלצו לשהות בבתי יהודים בערי השדה. דוברות עגנו בדנובה כדי להעביר את הקורבנות במעלה הנהר לווינה, ומשם היו אמורים להובילם ברכבות להשמדה בפולין. אבל בראשית יוני עיכבה הרשות הגבוהה ביותר במדינה את תוכנית הגירוש והשאירה את היהודים בלימבו.⁴ הגטאות בערי השדה, שלא נועדו לשמש אלא תחנות מעבר, שימשו כעת לשהות ממושכת והוסיפו להתקיים עד שהתקרב הצבא האדום בסוף אוגוסט 1944 והאמצעים האנטישמיים בוטלו. הממשלה החדשה בסופיה, שהורכבה מקואליציה של "חזית המולדת", אף

3 Jens Hoppe, "Zwangsarbeit von Juden in Bulgarien während des Zweiten Weltkriegs: Die jüdischen Arbeitsbataillone 1941-1944", *Südost-Forschungen* 63-64 (2004), pp. 311-338

4 רק לצאר בוריס השלישי, לראש הממשלה בוגדן פילוב (Filov) ולשר הפנים פטר גברובסקי (Gabrovski) הייתה הסמכות לעצור את תוכנית הגירוש של הקומיסריאט לענייני יהודים. אבל לא סביר שפילוב או גברובסקי היו מתערבים כדי לעכב את התוכנית, שכבר התחילו להוציא אותה אל הפועל, לולא קיבלו מהמלך הסכמה מפורשת או הסכמה שבשתיקה. ההוראה "להשהות" את הגירוש מיוחסת למלך על יסוד עקיף זה, שכן עד כה לא התגלתה בחומר הארכיוני שום הוראה כתובה בנוגע להשהיית הגירוש.

ביטלה את סיפוח השטחים הסמוכים ביוון וביוגוסלביה.

המשפט של הפושעים האנטישמיים אורגן בלחץ הוועד היהודי של "חזית המולדת". למרות השינוי הקיצוני במשטר הקפיד בית המשפט העממי על נורמות משפטיות, עובדה שהייתה עתידה להשפיע במידה ניכרת על ההיסטוריוגרפיה של השואה בולגריה. החוק הפלילי של המשטר הקודם עדיין עמד בתוקפו. שלא כמו בהליך לפני הטריבונל הבין-לאומי בנירנברג, שבו הועמדו לדין פושעי המלחמה הנאצים הראשיים, מנהיגי בולגריה לא החילו רטרואקטיבית חוקים שלא היו קודם לכן. כללי יסוד אלו סייעו להכשיר את המשטר החדש, אבל צמצמו את ההישגים שהיו התובעים יכולים להשיג בתביעה נגד אנשי ממשל לשעבר שעינו את היהודים וגזלו את רכושם. לא היה בסיס חוקי להרשעה במעורבות ברצח המוני. את הנאשמים בסיוע בגירוש היה אפשר אפוא להאשים בשותפות להרג שלא כחוק של יותר מ-11,000 קורבנות יהודים מיוון ומיוגוסלביה. בית המשפט אמנם דן למוות שני נאשמים – אלכסנדר בלב היה אחד מהם – אבל שניהם נשפטו שלא בפניהם ולאמתו של דבר היה ידוע שהם מתים.

על כל פנים, עבודת הכפייה הוטלה על היהודים כחוק וגם החרמות הרכוש נעשו במסגרת החוק. הנאשמים לא נשפטו אפוא על ביצוע פעולות אלו כשהן לעצמן, אלא על עברות משניות להן, למשל עברות של משגיחים צבאיים סדיסטים ביחידות של עובדי הכפייה היהודים ועברות שחיתות של עורכי דין שמונו להחרים רכוש של יהודים. התברר שהרשעה בנסיבות האלה היא אתגר קשה. גם הפוליטיקה עשתה את שלה. צבא בולגריה, שבזמן שהוא כבר נלחם בחזית לצד הצבא האדום בגרמניה הנאצית, נקט צעדים כדי להגן על קצינים שהתעללו בעובדי כפייה יהודים וסחטו אותם. עורכי דין שמכרו בתי יהודים, חמקו גם הם ברובם מעונש. רוב הנאשמים זוכו מאשמה בסופו של דבר או קיבלו גזרי דין מקלים על אף שפע עדויות שאישרו את הנזקים ההרסניים שגרמו הם ואחרים. עבריינים רבים אחרים לא הועמדו לדין כלל. כשהגיעו הדברים לידי עשיית צדק, בית המשפט העממי, שכונס בחופזה, לא עמד בציפיות שתלו בו.

שלא במפתיע, זמן קצר אחר כך נגנזו רשומות המשפט ולא שימשו מקור היסטורי. הן לא פורסמו, אלא נשארו מחוץ לתחום ומחוץ להישג יד, תחת הפיקוח ההדוק של ארכיון משרד הפנים, וכמעט לא אוזכרו בארבעת העשורים הבאים של השלטון הקומוניסטי הדיקטטורי. המפלגה השלטת המירה אותן בדוגמה היסטורית חדשה. אף שבית המשפט העממי מעולם לא ייחס את הישרדות היהודים לפעולת "הצלה" כלשהי, המדיניות החדשה אימצה דווקא את הטענה שהיהודים שרדו בזכות פעולה כזאת. בגרסה החדשה פשוט התעלמו מאותם עשרים אחוזי מיהודי בולגריה שגורשו מן השטחים הכבושים של יוון ויוגוסלביה – מחיקה מכוונת שאפשרה לטעון את הטענה המגוחכת שכל יהודי בולגריה ניצלו. הפרשנות החדשה של המאורעות ייחסה את הצלתם לפועלו הברוך של העם הבולגרי בשנת 1943, שבדרך לא ברורה שאב את השראתו מן המפלגה הקומוניסטית (שהייתה אז לא-חוקית ופעלה במחתרת). נרטיב זה, שהשמיט למרבה הנוחות את האבדות במקדוניה, בפירוט (Piro) וביוון, העמיד את בולגריה לצד דנמרק כאומה של מצילים, שאפילו עלתה על אותה מדינה סקנדינבית באחוז היהודים שניצלו בה. גרסה מתוקנת זו קנתה לה

אחיזה כיוון שמשנת 1948 עד ראשית שנות החמישים עזבו רוב רובם של היהודים את בולגריה ועלו לישראל; פחות מעשרה אחוז נשארו בבולגריה, אבל עם המעטים שנשארו נמנו קומוניסטים מסורים, והללו סייעו להפיץ את הסיפור הרשמי על ההצלה באמצעות מאמרים מזדמנים,⁵ ספרים, סרטי תעודה והכתוב שנלווה למוצגים צילומיים במוזיאון קטן בסופיה.

כך הונחל הנרטיב על הצלת היהודים לדורות אחדים של בולגרים. וכיוון שהסיפור היה לאחת מאבני היסוד של הכבוד הלאומי הבולגרי, לא היה קל לערער עליו באמצעות עובדות מתועדות אפילו אחרי נובמבר 1989, כשויתרה המפלגה הקומוניסטית על השלטון. בעשור הראשון לאחר תום השלטון הקומוניסטי נשארה אפוא ההצלה עובדה היסטוריוגרפית אפרורית שאין לערער עליה.⁶ אבל באווירה החופשית יותר ששררה נידונה בכל זאת השאלה מי, אם לא הקומוניסטים, פעל להגן על היהודים מגירוש וממוות.

הוויכוח ההיסטורי הזה קיבל באופן בלתי נמנע ממדים פוליטיים. גרסה אחת ייחסה את ההצלה למלך ששלט בזמן המלחמה, הצאר בוריס השלישי (שכונה "השועל"), שהיו מי שבמבט לאחור תיארו אותו כפילושמי שמעולם לא התכוון לבצע את הגירוש, ושעל-ידי ביטול הוראת הקומיסריאט בעניין זה התנגד בעורמה להיטלר למרות השתייכותה של בולגריה למדינות הציר. זו לא הייתה תיאוריה חדשה. כבר בשנת 1952 פרסם בנימין ארדיטי בתל אביב ספר בבולגרית שצייד ברעיון הזה בתגובה ישירה לעמדה הקומוניסטית שהלכה והתגבשה אז בסופיה.⁷ לצאר אכן הייתה הזכות להכריע אם למסור את נתיניו לנאצים או שלא למסור אותם. הוא נמנע מגירושם של מי שחיו בגבולות בולגריה של 1940. אבל הוא אישר את גירוש היהודים מן השטחים המסופחים, ותמיכתו בתוכנית האנטישמית בכללה נמשכה עד 1943, ואפילו אז הוא רק השהה את הגירוש, ולא ביטל אותם כליל בצו מלכותי כלשהו. חיי היהודים עדיין היו בסכנה. עדיין גירשו אותם מן הבירה ושלחו אותם לגטאות בערי שדה והחרימו את בתיהם ואת רכושם.

התיאור הרציני הראשון של חוקר זר היה חיבורו של פרדריק צ'רי, "יהודי בולגריה והפתרון הסופי", שראה אור ב-1972.⁸ צ'רי קיבל את הטענה שהמלך עצר את הגירוש. אחר כך פורסמו תיאורים אקספרסיביים יותר, בהם "עטרת קוצים" מאת סטפן גרוף ו"מתחזק להישג ידו של

5 מאמרים על השואה הופיעו מפעם לפעם ב-Godishnik, שנתון שפרסם ארגון הקהילה היהודית בסופיה בתקופת השלטון הטולטרי והיה נתון לפיקוחו.

6 אשר להצלה, בניגוד להישרדות גרדא, הציג דוד כהן רמו מדויק בכותרת האוסף התיעודי שערך, "ההישרדות" (Otselvaneto), שפרסם בסופיה בשנת 1995 בהוצאת "שלום" של ארגון יהודי בולגריה. אוסף דומה, שפרסמה כבר בשנת 1978 האקדמיה למדעים של בולגריה, נשא את הכותרת "המאבק של העם הבולגרי להגנתם ולהצלתם של היהודים בבולגריה במלחמת העולם השנייה" (Borbata na Bŭlgarskiya narod za zashitita i spasyavane na evreite v Bŭlgariya prez vtorata svetovna vojna).

7 Benyamin Arditi, Rolyata na tsar Boris III pri izselvaneto na evreite ot Bulgariya, Tel Aviv (1952).

8 Frederick B. Chary, *The Bulgarian Jews and the Final Solution, 1940-1944*, Pittsburgh: Pittsburgh University Press (1972).

היטלר" מאת מיכאל בר זהר.⁹ סרט התעודה שנעשה על סמך ספרו של בר זהר, וזכה לתפוצה רחבה, נמנע מביקורת חריפה בעניין עבודת הכפייה ועושי רכושם של היהודים.

בוריס מת בסוף אוגוסט 1943 ולא הניח אחריו יומן זמין שחושף את התפתחות מחשבותיו על התוכניות שהיו לנאצים בקשר ליהודים.¹⁰ מתברר שמיעוט המידע הקל מאוד להפריז בשבחיו ובתפקיד שמילא. בשנת 2000 נגרמה עוגמת נפש רבה כשהועלו דרישות להסיר אנדרטה לצאר שהוקמה בארץ.¹¹ ועדת חקירה רשמית למחצה בחנה את הראיות ההיסטוריות והסכימה פה אחד שבוריס אישר באופן אישי את הגירוש מן השטחים המסופחים. הטענה שבוריס היה מציל שלא דבק בו רכב אמנם הייתה טענה חלשה, אבל בזכותה נראו סיכוייו של בנו סימאון כבולגריה הפוסט-קומוניסטית זוהרים יותר. סימאון סקסקובורגוצקי (Sakskoburggotski) שם המשפחה שאימץ) היה ראש הממשלה ב-2003, כשהעביר הקונגרס האמריקני החלטה החולקת כבוד לבולגריה על הצלת יהודים.

ההערצה המופרזת לבוריס השלישי אמנם זכתה לתמיכה פוליטית, אבל הטענה שהכנייה האורתודוקסית הבולגרית השתדלה למען היהודים הייתה יכולה לפנות לבסיס רחב יותר, שלא הוכתם בשאיפות מונרכיסטיות. פרוטוקולים רלוונטיים של הסינוד הקדוש של הכנסייה פורסמו ב-2002.¹² ואולם גם בטענה זו הייתה חולשה. הצאר בוריס לא ראה בדאגה שהביעו המטרופוליט סטפן מסופיה והמטרופוליט קיריל מפלובדיב אלא מטרד, ואין ראיות שמראות שהצהרות הכנסייה הן שהשפיעו על החלטתו של המלך ביוני 1943 להשהות את הגירושים, אף-על-פי-כן, עדיין יש מי שתומכים ברעיון זה ופועלים להענקת פרס נובל לשלום לכנסייה האורתודוקסית הבולגרית. גם הרשות המחוקקת של המנגנון הפוליטי הבולגרי עשתה מחווה בשנת 1943. דימיטר פשב (Peshev), סגן יושב ראש הפרלמנט הבולגרי, הפיץ בפרלמנט עצומה שמגנה את התוכניות לגרש את היהודים. ב-17 במרץ חתמו על העצומה ארבעים ושלושה חברי פרלמנט. היוזמה של פשב הייתה בבחינת מפנה אישי, שכן ב-1940-1941 הוא לא התנגד לחקיקה האנטישמית של הפרלמנט,

9 Michael Bar-Zohar, *Beyond Hitler's Grasp: The Heroic Rescue of Bulgaria's Jews*, Holbrook, MA: Adams Media (1998) [מיכאל בר זהר, הרכבות יצאו ריקות: ההצלה הנועות של יהודי בולגריה מהשמדה, אור יהודה: הד ארצי (1999)]; Stephane Groueff, *Crown of Thorns: The Reign of King Boris III of Bulgaria, 1918-1943*, New York: Madison Books (1987)

10 נפוצה שמועה שבוריס השלישי אכן כתב יומן, אבל שום היסטוריון לא מצא אותו.

11 ראו: ניר ברוך (עורך), השמדה והישרדות בבולגריה המאוחדת (תשי"ג-1943) ומסקנות ועדת בייסקי, העמותה לחקר הקהילות היהודיות בבליקן ולהנצחתן (2003).

12 Albena Taneva and Vanya Gezenko (eds.), *Glasove v zashtita na grazhdanskoto obshtestvo: Protokoli na Svetiya Sinod na Bŭlgarskata pravoslavnata tsŭrkva poevreiskiya vŭpros, 1940-1944*, Sofia: Sofia University Press (2002); ארגון בני ברית מימן תרגום אנגלי: *The Power of Civil Society in a Time of Genocide: Proceedings of the Holy Synod of the Bulgarian Orthodox Church on the Rescue of the Jews in Bulgaria, 1940-1944*, Sofia: Sofia University Press (2005).

ובתפקידו כחבר פרלמנט מוביל סייע בקבלתה. אבל בשנתיים שחלפו השתנו השיקולים, בין השאר בשל המפלגות הצבאיות שנחלו מדינות הציר והעמדה הציבורית של בעלות הברית בעד ענישת שותפיהם של הנאצים לרצח עם. בראשית מרץ 1943 פנו אל פשב אורחים מקיוסטנדיל, מחוז הבחירה שלו, וביקשו את תמיכתו בעצירת הגירוש מאותה עיר, שנועד להתבצע בד בבד עם גירוש היהודים המקדונים. כמו כן נערכה שביתת שבת במשרד הפנים. ב־9 במרץ ביטלה הוראה מגבוה את המהלך של אלכסנדר בלב לכלול בגירוש יהודים שחיו בבולגריה בגבולות 1940, אבל העצומה של פשב לא הצליחה להציל את היהודים מיוון, ממקדוניה ומפירוט שבסרביה. יתר על כן, יהודי קיוסטנדיל היו עתידים להימנות עם יהודי בולגריה כולה, שגירושם נדחה בהוראת בלב ונקבע להמשך אותה שנה. בינתיים הזדרז הפרלמנט לגנות את פשב, ובלחץ המשטר השתכנעו רוב החותמים על העצומה להסיר את שמותיהם ממנה.

אם בוחנים היטב את סדר המאורעות מתברר שלעצומה של פשב, על אף כוונותיה הטובות, לא הייתה ככל הנראה השפעה מעשית ממושכת. אבל מבחינת קידומו של מופת מוסרי, פרטי התמרונים הפוליטיים שנעשו במרץ 1943 – יום אחר יום, שעה אחר שעה – לא היו אלא פרטים טכניים. בשנת 1998 פרסם גבריאל נסים, סופר איטלקי ממוצא בולגרי יהודי, את סיפורו של פשב בספר בעל הכותרת הפרובוקטיבית "האיש שעצר את היטלר"¹³. קשה לומר שהאפיזודה לא הייתה מוכרת; יד ושם כבר הכיר בפשב חסיד אומות העולם והתנגדותו כבר תוארה בספריהם של גרוף ובר זהר שהוזכרו לעיל. צוואן טודורוב הדגיש את פשב בספרו "שבריריות הטוב: הצלתם של יהודי בולגריה", שראה אור ב־1999, ושכלל קטעים נבחרים מן היומן שכתב פשב לאחר המלחמה.¹⁴

ואולם תרגום ספרו של נסים לבולגרית,¹⁵ שפורסם בעידוד הפרלמנט בסופיה, הוא שסלל את הדרך לפריחתו של פולחן מדינה, לרבות שפע פסלים, בול הנצחה והכרזה על יום זיכרון לאומי שנתי לציון הצלת יהודי בולגריה ב־10 במרץ. היום הזה אולי נועד להיחקק בזיכרון הציבורי כיום שמסמל פעולת הצלה מוכרעת, אבל התוצאה הייתה טשטוש הצעדים האנטישמיים שנקטו אחר כך, ובהם חיוב היהודים בעבודת כפייה, פינויים, גטואיזציה ותפיסת רכוש, וכן הקלת ראש בגורל היהודים שגורשו מן השטחים שתפסה בולגריה. אף־על־פי־כן המשיכה הממשלה בקידומו של

Gabriele M. Nissim, *L'uomo che fermò Hitler: La storia di Dimitar Peshev che salvò gli ebrei* 13
di una nazione intera, Milan: Mondadori (1998).

Tzvetan Todorov, *La fragilité du bien: le sauvetage des juifs bulgares*, Paris: Albin Michel 14
(1999). "הצלה" היא אפוא כותרת המשנה המקורית, אף שכותרת המשנה של התרגום האנגלי לספרו של
טודורוב בהוצאת אוניברסיטת פרינסטון (2001) היא "מדוע יהודי בולגריה שרדו מן השואה" (*Why Bulgaria's*
Jews Survived the Holocaust). ועדת החקירה בישראל פרסמה את ממצאיה בזמן שחלף מפרסום המהדורה
הצרפתית לפרסום המהדורה האנגלית.

Gabriele M. Nissim, *Choveküt, koito sprya Hitler*, Sofia: Narodno Sübranie (1999) 15
לאנגלית של ישראל בורוכוב עדיין לא פורסם.

הפולחן. בשנת 2013 נקרא הצומת הסמוך לשגרירות בולגריה בווינגטון דייסי על שם דימיטר פשב, על אף מחאת היסטוריונים מהמוזיאון האמריקני לזכר השואה.¹⁶

פולחן המדינה טמן בחובו סתירה פנימית. כדי לזהות במדויק את בוריס השלישי, הכנסייה האורתודוקסית או דימיטר פשב כמי שאחראים להצלה, יש צורך להגמיש את העובדות; לעומת זאת, ההערכה שהעצומה הכושלת של פשב ומחאת הכנסייה לא היו אלא מחוות אציליות פירושה הכרה מרומזת שלא היה בהן כדי להציל את היהודים. אבל שמונים אחוז מיהודי בולגריה שרדו, ועובדה זו דרשה הסבר. בעניין זה היה קשה מאוד להתמודד עם מורשת התעמולה של העידן הקומוניסטי. הימלטותם של יהודים מהשמדה יוחסה ל"הצלה" זמן רב כל כך, עד שחסידיהם של אנשי הכנסייה, פשב והצאר בוריס נאלצו לקדם את ההסבר הזה על אף החולשות של סיפורי ההצלה השונים והסתירות ביניהם.

גישה חדשה הסוותה את הקשיים על-ידי עדכון של הסבר קודם. בגרסה הפוסט-קומוניסטית של ההצלה היה אפשר לייחס אותה בבירור לעם הבולגרי דרך מושג של "חברה אזרחית". הסינקרטיזם הזה, שזוכה לחסות רשמית, תואר בסדרה של כרזות שנועדו להצגה בנציגויות הדיפלומטיות של בולגריה בעולם. הקרדיט על ההצלה הוא משותף ולשום פעולה יחידה לא ניתן משקל מכריע, ולכן לא ניתן לאמתו של דבר הסבר להישרדות היהודים. גישה זו, שמפארת אופי לאומי אידיאלי, מתעלמת מן הסבל שגרמו ההטרדות, המחסור, הגטואיזציה, עבודת הכפייה והחרמת הרכוש שנכפו על יהדות בולגריה במשך ארבע שנים.¹⁷ גישה זו גם אינה מסבירה את היציאה ההמונית של היהודים ב-1948 ואין בה תשובה לשאלה מדוע עזבו ארץ ששורר בה שלום למען מדינה שעתה זה קמה והיא נתונה במצור של אויבים שמבקשים להכחידה. ואף-על-פי-כך, למהגרים רבים היו זיכרונות חיוביים מבולגריה. כשהיו בישראל נזכרו בתמיכתם של ידידים ושכנים בולגרים גויים שהתגדו לצעדים האנטישמיים ולעתים אפילו חתרו תחתם. טיפול קולנועי ברצונם הטוב נמצא בסרטו התיעודי של ג'קי קומפורטי, "האופטימיסטים" (The Optimists), שעוסק בלהקת ג'ז באותו שם שהיו בה חברים יהודים. סרט אחר הוא "קרונות מטען ריקים" (Empty Boxcars), סרטו של אד גפני (Gaffney), פרופסור אמריקני למשפטים, שגולל את מאורעות המלחמה כמאבק בין טוב לרע והדגיש את הגירוש מן השטחים הכבושים, אך בו בזמן שיבח גם את מי שנודעו כמצילים.

בעשור השני של מאה זו החל להופיע מחקר ביקורתי יותר, המעמיד במבחן את הנרטיבים של ההצלה. את הדחיפה למחקר הזה נתנו שני כינוסים של היסטוריונים שנערכו בסופיה בסתיו 2012. ארגון לא-ממשלתי לזכויות אדם, ועדת הלסינקי הבולגרית, ערך את הכינוס "להתמודד

16 ראו: Joseph Benatov, "Debating the Fate of Bulgarian Jews During World War II", in: John- Paul Himka and Joanna Beate Michlic (eds.), *Bringing the Dark Past to Light: The Reception of the Holocaust in Postcommunist Europe*, Lincoln, NE: University of Nebraska Press (2013)

17 Vitka Toshkova and Georgi Markov (eds.), *Obrecheni i spaseni: Bŭlgariya v antisemitkata programa na tretiya raih: izsledvaniya i dokumenti*, Sofia: Sineva (2007)

עם ההיסטוריה שלנו" בסיוע ארגון הקהילה המייצג את ניצולי יהדות מקדוניה. כמה דוברים ציינו שהשרדות אינה בהכרח שווה להצלה.¹⁸ בכינוס שני, שנערך זמן קצר אחר כך באוניברסיטה של סופיה, טען איש משרד החוץ של בולגריה, ספאס טאשב (Tashev), שאת האשמה על גירוש יהודי מקדוניה יש להטיל על הגרמנים, לא על בולגריה.¹⁹ החלטה של הפרלמנט של בולגריה מ־2013 פטרה אף היא את בולגריה מאשמה. אלא שעמדה זו הופרכה עד מהרה בפרסום מיוחד של מסמכי ארכיון בולגריים, שליקטו הפרופסור נדיה דנובה והד"ר רומן אברמוב, היסטוריון כלכלי חשוב בסופיה.²⁰ הד"ר אברמוב כתב לפני כן ספר על ביזת רכוש היהודים בבולגריה בזמן השואה, שכתרתו "הצלה" ונפילה.²¹

כשהם משוחררים מאילוץ נרטיב ההצלה התעמקו לאחרונה החוקרים גם בהיבטים אחרים. הפרופסור וורבן טודורוב והפרופסור ניקולאי פופטרוב בחנו באריכות את בית המשפט העממי בספר שראה אור ב־2013.²² הכרך השלישי של "האנציקלופדיה של המחנות והגטאות", שעומד לצאת בקרוב בהוצאת המוזיאון האמריקני לזכר השואה, יכלול פרק על בולגריה, שמקורותיו הראשוניים הם הפרוטוקולים של דיוני בית המשפט העממי והארכיונים של הקומיסריאט לענייני יהודים.²³ ואשר לעלייה לארץ לאחר המלחמה - אוסף מסמכים ארכיוניים שראה אור חושף את התפקיד שמילאו מנגנוני הביטחון של בולגריה בהגירה לישראל.²⁴ הכרך מרחיב מחקר מוקדם יותר של שלמה שאלתיאל על היציאה ההמונית מבולגריה.²⁵

- Lea Cohen, *You Believe: Eight Views on the Holocaust in the Balkans*, Skopje: Holocaust Fund 18
of the Jews from Macedonia (2013)
- Kostadin Grozev and Rumyana Marinova-Christidi (eds.), *Evreite v iztochna evropa i süvetskiya süioz v godinite na vtora svetovna voina (1939-1989): materialite ot mezhduarodnata naucha konferentsiya, organizira v SU "Sv Kliment Ohridski" na 2-3 noemvri 2012*, Sofia: Sofia 19
University Press (2013)
- Roumen Avramov and Nadia Danova, *Deportiraneto na evreite ot vardarska makedoniya, 20
belomorska trakiya i pirot, mart 1943: dokumenti ot búlgarskite arhivi*, 2 vols., Sofia:
Obiedineni izdateli (2013)
- Roumen Avramov, "Spasenie" i padenie: mikroikonomika na dŕzhavnia antisemitizŕm v 21
Búlgariya 1940-1944, Sofia: Sofia University Press (2012)
- Vŕrban Todorov and Nikolai Poppetrov, *VII Süstav na narodniya süd: edno zabraveno 22
dokumentalno svidetelstvo za antisemitizma v Búlgariya 1941-1944*, Sofia: Iztok Zapad
(2013).
- הערכים על בולגריה באנציקלופדיה נכתבו בידי מחבר מאמר זה. המסמכים של הקומיסריאט לענייני יהודים 23
נמצאים בארכיון המדינה הבולגרי המרכזי, fond 190, opis 3.
- Orhan Ismaylov, Tatyana Kiryakova, Kostadin Grozev and Rumyana Marinova-Christidi 24
(eds.), *Dŕzhavná sigurnost i evreiskata obshtnost v Búlgariya, 1944-1989*, Sofia (2012)
- שלמה שאלתיאל, מארץ הולדת למולדת: עלייה והעפלה מבולגריה ודרכה בשנים 1949-1939, תל אביב: עם 25
צובר (2004).

השיפור בזמינות המקורות הארכיוניים מעודד היום בדיקה מחודשת של ההשקפות שרווחו בשנות הדיכוי הדיקטטורי בבולגריה. אבל נרטיבים של הצלה יוסיפו כנראה להתקיים בספרה הציבורית ואפילו לשלוט בה מכוחם של השפעת הקולנוע, תוכנית הלימודים הממשלתית וקיומם של טקסים.

